

УДК 655.535.5

*Ю. В. Стадницька***ПРОСВІТНИЦТВО КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.
І СТАНОВЛЕННЯ ДИТЯЧОЇ ПЕРІОДИКИ**

Здійснено аналіз розвитку науково-просвітницької діяльності в Галичині кінця ХІХ — початку ХХ ст., та проблеми становлення дитячої періодики.

The development of scientific-enlightening activities in Galychyna at the end of ХІХ — beginning of ХХ century and problems of children periodicals establishment are analyzed.

Розвиток науково-просвітницької діяльності тісно пов'язаний з історичними етапами розвитку науки і техніки, політичними, соціальними та культурними умовами. У другій половині ХІХ — початку ХХ ст. на західноукраїнських землях активувався просвітницький рух. Наука захоплювала новими досягненнями, тому науковці присвячували їй своє життя. Натомість просвітяни зробили науку доступною для різних верств населення, дали можливість пересічному українцю ознайомитись із сучасними досягненнями та винаходами людства. Та, вочевидь, стан просвітньої справи залежав не лише від активної роботи просвітян, а й від суспільної потреби у знаннях: *«Взагалі треба сказати, що в останні часи є велика тяга до науки, особливо у селянства, але школа задовольнити всіх не зможе»* [10].

Просвітницький рух у Галичині був одним із основних факторів, який сприяв розвитку національної преси (дитячої також). На початку ХХ ст. українська періодика значно розширила межі свого впливу. Часопис, призначений колись лише для освічених і заможних прошарків суспільства, завдяки зусиллям просвітян потрапив до бідніших верств. Періодичне видання, яке донині було популярне лише серед чоловіків, знайшло дорогу до жіноцтва й молоді. У зв'язку з цим, постало питання щодо методів укладання часописів для різних цільових груп, адже, як відомо, різні рівні популяризації вимагають у кожному конкретному випадку врахування специфічних особливостей аудиторії і вибору відповідних їй форми і мови популяризації.

Дитяча періодика, починаючи із кінця ХІХ ст., поступово набувала статусу авторитетного каналу популяризації наукових знань серед дітей, і стала важливою складовою пресовидання у Галичині. Однак вітчизняні науковці донині оминали її серйозною увагою. Сьогодні небагату джерельну базу становлять кілька праць 90-х рр. ХХ ст., присвячені історії розвитку галицького дитячого пресо- та книговидання (Передирій В., Кусий Л., Корнєєва Г.), а також аналізу окремих видань для «молодіжи» і пластунських часописів (Тимчишин О.). Для здійснення типологічного аналізу дитячої періодики корисними є дослідження Огар Е., публікації Кіт Н., Давиденко Т.

Та, попри помітні зрушення у вивченні дитячої періодики в історичному аспекті, на сьогодні немає комплексного дослідження феномену української преси для наймолодших представників читацької спільноти.

Щоб всебічно вивчити процес становлення дитячої преси, необхідно дослідити фактори, які спонукали її до розвитку. На нашу думку, саме просвітницький рух початку ХХ ст. допоміг закласти основи дитячого пресовидання, долучився до активного пошуку форм і засобів подання різноманітної інформації дітям через періодiku.

До кінця ХІХ ст. визріла потреба у виданні пізнавальної «лектури» для дітей. До цього часу діти та молодь черпали знання зі шкільних підручників, виданням яких займалось, засноване в 1868 р. у Львові, товариство «Просвіта», що намагалось піднести культурний та освітній рівні населення. Пізніше товариство випустило популярні видання «для народу», «для малих і старих», «для селян і міщан», які не враховували особливостей сприйняття наймолодшої аудиторії, але використовувались для дитячого читання. Лише, як зазначає дослідниця української дитячої книжки Корнєєва Г. [5], дві книги мали чітке читацьке призначення: «для дітей» і «для старших дітей»¹. Перші часописи не мали навіть такого звуженого розподілу на читацькі групи — вони всі призначались для дітей невизначеного віку. Лише після 60-х рр. ХІХ ст. з'являються поодинокі видання, призначені дитячій аудиторії, проте часто до їх написання і укладання брались люди, котрі не володіли корисною інформацією, не знали про що треба писати дітям і не вміли логічно викласти відомості, якими володіли. Давалася взнаки відсутність талановитих дитячих авторів, видавці не знали специфіки дитячої психології. Окрім того, аналіз педагогічних часописів показав, що до кінця ХІХ ст. в освітньо-виховному процесі, переважав жорсткий контроль за розвитком юної особистості за допомогою зовнішніх навчальних і виховних впливів (до яких, звісно, належать книга і преса). Такий підхід призвів до того, що пізнавальна діяльність дитини трактувалась лише як наслідок від впливу дорослих². На жаль, у більшості випадків, дітей позбавляли привілею бути самостійними у виборі літератури та читацьких інтересах.

Саме тоді в середовищі галицької інтелігенції виникають перші припущення щодо труднощів у створенні якісних дитячих видань. Дослідження теми дитинства, дитини та її потреб, активізується у часи інтенсивного розвитку просвітництва наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. На нашу думку, це також було пов'язано із зростанням політичної, культурної, національної активності українців у Галичині, загостренням уваги на проблемі національної

¹ Звичайно чітким воно видається тільки з позицій минулого, оскільки дитяче видання має тоді призначення, коли враховано вік читача.

² Проте пізнавальна активність завжди є волевиявленням індивіда, визначеним власними потребами, зацікавленнями і намірами.

освіти та виховання. Поступово відбувався розвиток української дитячої книги та преси попри всі перешкоди: відсутність фінансування, перенасичення ринку іноземними виданнями, вимог можновладних цензорів тощо. Завдяки втручання представників просвітництва у сферу дитячої періодики юні читачі отримали такі видання, які відображали їх інтереси і спонукали до активного пізнання, залишивши в минулому моралізаторство і дидактику.

Педагогічні часописи кінця XIX ст. публікують перші дослідження просвітян, присвячені проблемам дитячої психології та якості дитячої книги і преси. Зокрема, на шпальтах трьох чисел газети «Учитель» (1881. — Ч. 4/5, 8, 13) було опубліковано цикл статей «Лектура для молодіжи» (підписано П. К-овь), автор якої дає рекомендації видавцям і авторам дитячих часописів: «Не дресувати дівка, а розвивати в ньому самосвідомість, здоровий розсудок... розширювати круг його відомостей матеріалами практичними, потрібними в життю... є найважливіша річ, добір відповідної лектури для образования по-за школьного, де дівка має сам право вибору для себе найбільше займаючого матеріалу, а не як в школі, де для него вибирають матеріаль... Ціла штука методичного переводження наукових предметів лежить в тому, щоби єї моцнім и трівким враженем вкоренити в памяти особи... Розумієсь, що образи ясни, виразни, явні — найдовше лишають ся в памяти, а щоби образ предмету був таким, вонь мусить заинтересувати... читателя. Безь сего предмет хибляє своєї цілі... тоді, сли предмет подає ся безь найменшого порядку, попутаний, неясньш, або таки містифікації... Нашим дітям потрібно правды, а сли оглядаємо ся на их вік, то лишь зо взгяду на зверхну форму, а не на змість».

Особливо активними в галузі укладання «програм подальшого впливу на дитячу літературу»³ були діячі Руського Товариства Педагогічного (В. Ільницький, Г. Врецьона, О. Барвінський, К. Малицька та ін.), оскільки вважали, що шкільної книги, з її неприхованим дидактизмом і старою

³ Олександр Барвінський, зокрема у статті в «Школьні часописі» (1884,-4.4), запропонував видавати літературу для дітей за кількома розділами: I. Для дітей 8–9 років ілюстровані книжечки, які могли б висвітлювати певний предмет початкової школи, забавляти дітей, розширювати погляд дитини на життя і на оточення, тренувати мовлення і пам'ять. II. Для дітей середнього і старшого віку палітра видань повинна бути ширшою: казки і перекази розширюватимуть дитячу фантазію; байки і приказки у легкій формі даватимуть моральні настанови; оповідання про славі події минулого, про благородні вчинки стали б у пригоді як для науки, так і для виховання; історичні оповідання та біографічні нариси призначатимуться для підготовки дітей до сприймання наукової інформації та для доповнення сухого шкільного матеріалу; землєпис, описи подорожей, нариси даватимуть інформацію про постійний розвиток географічної науки, про дослідження Батьківщини і країн світу; твори про «науки природні» (хімія, фізика та ін.) — вимагають певної підготовки зі школи, уводять дитину в природу, вчать помічати і розуміти природні явища; «введене» в літературу — для старших дітей дати аналіз родів, видів літератури тощо в їх хронології та ілюструвати творами видатних класиків.

інформацією, було замало для нормального інтелектуального розвитку особистості. Руське Товариство Педагогічне намагалось створити українське приватне шкільництво, «поправити» чи укласти нові підручники [9], видавало різну за типами дитячу книжку та дитячий часопис «Дзвінок» (1890–1914), що увійшов в історію української дитячої преси як перше професійно створене періодичне видання. Діячі товариства дотримувались погляду, що дитячі часописи могли стати каналом регулярного, неперервного і швидкого інформування міських і сільських дітей про останні світові досягнення та засобом поширення підтверджених наукових відомостей [4].

Члени товариства, які долучились до створення дитячого журналу, згодом оприлюднили свій практичний досвід: 1) діти надзвичайно «жадні» до пізнання причин будь-яких фактів, не втомлюючись, звертаються до дорослих з питаннями «Чому?», «Як?», «Для чого?»; 2) предмет пізнання, що розглядається у публікації для дітей, лише тоді виконає своє завдання, коли не залишить жодних сумнівів, котрі дитина не змогла б розв'язати; 3) дитині можна подавати лише «доборне зерно науки», втілюючи його у твори різних жанрів, хоч би й у «книжки забавні» [1]; 4) у викладі про предмет пізнання обов'язково повинен бути «ладь», система, щоб причина і наслідок чітко простежувалась, а інформація була доведена й обґрунтована наочними, переконливими фактами; 5) предмет розмови, невідомий для дитини, повинен поєднуватись з фактами, ґрунтуватись на тих відомостях, які знайомі дитині з процесу її повсякденного життя, «...мусить нав'язувати до предметів знань і лише поволи розвивати умисль дальше» [7]; 6) щодо форми подання, стверджували, що жанри художньої літератури добре підходять для дитячого сприймання, тому й рекомендували їх використовувати навіть для популяризації наукових відомостей; 7) щодо синтаксису, то речення у дитячому творі повинні бути короткі та прості.

Важливу інформацію для видавців та редакторів дитячих часописів кінця XIX — початку XX ст. містила стаття просвітника та педагога Б. Грінченка (підписана — Б. Вільхівський), що один з перших намагався узагальнити і доповнити дослідження просвітян та охарактеризував дитячу періодику з позицій читацького та цільового призначення і тематики [2]. Насамперед, автор відзначив, що мета дитячої періодики відмінна від мети періодики для дорослих, оскільки звичайна фіксація подій сьогодення не властива дитячому розуму. Метою дитячого часопису є систематичний вплив на душу дитини, виховання, закладання підвалин для доброго світогляду. Окрім того, Грінченко перший відзначив, що досягнення часописом даної мети неможливе без знання вікової диференціації читацької аудиторії. На жаль, зауваження, що дитина 7–8 років і 14–15 не може однаково сприймати надрукований текст і розуміти предмет викладу, видавці дитячих часописів

доволі довго ігнорували⁴. Натомість вперто продовжували чергувати на шпальтах своїх видань казки про «Курочку рябу» і, поряд, життєписи літературних чи політичних діячів, нариси про досягнення науки і техніки.

Наступне, на що дослідник радив звернути увагу — це тематика публікацій, адже попередньо було визначено, що журнал призначається дітям з певним ступенем розумового розвитку. Ідеальний часопис повинен містити розділи, які більш якісно допоможуть сформувати світогляд особистості: *релігійно-моральний* (Євангелія, життєписи людей і святих, історичні повісті і оповідання з життя перших християн); *красна словесність* (народна творчість, літературні твори українських та зарубіжних письменників); *історія літератури* (життєписи письменників у белетристичній формі); *історія* (життєписи народних героїв, невеличкі статті та замітки; оповідання, повісті, балади, думи, насичені реальними фактами); *географія та етнографія* (описи народів світу та їх життя, подорожні записки); *природознавство* (найбільший відсоток публікацій має припадати на цей розділ і друкуватись заплановано; основна форма, яку автор рекомендує використовувати — стаття, а оповідання і белетристика — недоречні⁵); *ремесла та промисли* (оповідання з життя ремісників, життєписи промислових, наукових діячів, мореплавців та ін.).

Цінні рекомендації просвітник дав своїм сучасникам щодо особливостей дитячого сприйняття: відсутність життєвого досвіду не дозволяє дітям критично ставитись до прочитаного і виокремити раціональне зерно; невміння мислити абстрактними поняттями перешкоджає дитині вловити натяки, зрозуміти підтекст сказаного, тому важливо конкретно і чітко висловлюватись; через високу емоційність дитячої особистості лише ті твори справлять на неї враження, які наповнені образами, експресією, «артистичністю», подіями; дитині слід говорити правду про життя, проте автору не слід бути надміру реалістичним і розповідати дитині про велике горе людське, а подавати інформацію частинами, щоб не зашкодити; сюжет повинен бути у будь-якій публікації, щоб розбурхувати уяву дитини, бентежити розум, тому навіть реальна життєва ситуація вимагає спеціального оброблення у дитячій публіцистиці; важливо говорити з дитиною українською літературною мовою, без чужомовних запозичень, без перевертання слів на дитячий лад, адже

⁴ У 1934–1935 рр. виходив часопис «Юні Друзі» (редактор І. Шавель, видавництво «Українська реклама», Львів), у програмі якого редакція зазначала, що видавці не зважають на вік своїх читачів, а призначають видання всім дітям. «Юні Друзі» став першим часописом, що чітко окреслив своє читацьке призначення — діти від третього класу народної школи (тобто від 10 років) і до 12–13-літніх дітей. До цього лише М.Таранько намагався видавати два часописи для різних читацьких груп. Але його читацькі групи мали доволі широкі вікові рамки (від 2 до 10 років і від 10 до 15 років).

⁵ Ми не погоджуємось з такою позицією і не можемо не зазначити суперечності, якої припустився автор, адже він попередньо наголошував, що для дитячого сприймання найефективніше підходить образна форма втілення наукової інформації.

дитина вчитиметься грамоти з тих текстів; «коректура дитячого твору» повинна бути бездоганна, будь-яка помилка зашкодить розуму дитини, адже лише дорослий може здогадатись про помилковість прочитаного, а дитина — ні; між публікаціями одного числа часопису повинен бути логічний зв'язок, щоб структура видання відповідала читацькому та цільовому призначенню; доцільно обрати невеликий формат видання, щоб рядок тексту не перевищував 9 см; ілюстрації — обов'язковий елемент дитячого часопису — повинні відповідати загальній структурі видання, допомагати зрозуміти текст [2].

На межі XIX і XX ст. служити національним та культурним інтересам народу була покликана Українсько-Руська Видавнича Спілка, створена з ініціативи М. Грушевського, з допомогою І. Франка, В. Гнатюка, В. Охримовича, Н. Кобринської та ін. у Львові (1899 р.) [6]. Діячі спілки долучились також і до становлення дитячої преси. Варті уваги рекомендації трапляються у працях Гнатюка В., Франка І. та ін. Зокрема, основоположник української літературної критики, активний діяч Українсько-Руської Видавничої Спілки, відомий просвітянин І. Франко вважав, що видання для дітей повинні бути виявом мистецтва, а не дидактики. Головного значення надавав художності, образності, оскільки твір на дитину впливає не моралізаторськими висновками, а образами, яскравістю викладу, захопливим сюжетом [11].

Аналіз праць другої половини XX — початку XXI ст., присвячених проблемам дитячої літератури, дозволяє нам стверджувати, що попередньо викладені галицькими просвітянами XIX ст. положення неодноразово підтверджені та доповнені. У зв'язку із цим, ми можемо сказати, що із виникненням перших дитячих часописів, виникли й основні вимоги щодо їх створення, які, на наш погляд, актуальні сьогодні та можуть бути застосовані на практиці нашими видавцями-сучасниками.

Висвітлення проблем дитячої преси у публіцистиці XIX ст. вилилось у традицію їх обговорення, дискутування на з'їздах, конференціях, нарадах на початку XX ст. Значною подією для долі дитячих видань став Перший Український Просвітньо-Економічний Конгрес, організований товариством «Просвіта» у Львові (1909), на якому були обговорені роботи І. Копача, Є. Калитовського, С. Томашівського, О. Солтиса, І. Труша, І. Крип'якевича, К. Малицької. Оприлюднені на конгресі дослідження мали значний вплив на подальший розвиток пресовидання для дітей.

Отже, на тлі просвітницького руху кінця XIX — початку XX ст. починають з'являтися думки про популяризацію серед дітей. Формується переконання, що дитина — специфічний реципієнт, до якого треба вміти промовляти, душу якого треба досліджувати. Внаслідок активної діяльності просвітян у галузі дитячого читання на початку XX ст. в Україні було сформовано два типи видань, що виконували просвітницьку функцію: один призначався для навчання і асоціювався з нав'язливими шкільними обов'язками, інший читали для розваги і задоволення, отримуючи в результаті не менш серйозні знання. За

словами відомих суспільних діячів, «... скоріше вільне читання ніж шкільне навчання, утворило світогляд кожного з нас... Отже пильним завданням нашим являється потреба прищеплювати нашим дітям любов... до рідної літератури...» [8].

Завдяки самовідданій праці просвітян, дитяча періодика на початку ХХ ст. стала особливим носієм пізнавальної інформації, виконувала просвітницьку функцію і, навіть, використовувалась учительською спільнотою замість підручників у навчально-виховному процесі. Відомо, що вчителі Наддніпрянської та Наддністрянської України передплачували галицькі дитячі журнали (насамперед, «Дзвінок»), щоб мати матеріали для проведення уроків. «В журналах пізнає дитина поодинокі роди літературних творів, випробовує неначе свій смак естетичний і свій природний нахил» [3].

Просвітяни початку ХХ ст. сформулювали для дитячої преси важливе завдання — систематично впливаючи на дитину, виховувати і закладати основи її світогляду. Дитячий часопис початку ХХ ст., завдяки просвітницькому руху, здобув суттєву перевагу як канал популяризації знань, оскільки, крім оперативності, пропонував читачам різноманіття літературних форм і цікаву інформацію. Особливого значення дитяча періодика (як носій пізнавальної інформації) набула після Першої світової війни у 20-х рр. ХХ ст. Саме тоді видавці змогли якнайкраще використати досвід попередніх десятиліть.

1. Барвінський О. Література для рускої молодежи // Школьна часопись. Ч.4. 1884.
2. Вільхівський Б. [Грінченко Б.] Періодичне видання для дітей//Учитель. 1892. 3. Грицак Є. Про значіння журналів для дітей і молоді // Учительське Слово. 1925. 4. Кирчов П. Характеристика дитячих видань. Які вони є нездалі і які вони повинні бути// Школьна часопись. 1886. С. 27–28.
5. Корнєєва Г. Українська дитяча книжка Галичини (друга половина ХІХ ст. — 1939 р.): Історико-книгознавчий аспект / Львівська галерея мистецтв; Музей «Русалка Дністрова»; Музей-садиба Маркіяна Шашкевича. Львів, 2004. 6. Листы о вихованню дошкільномъ // Газета школьна. 1879. Ч.3. С. 17–18. 7. Саліковський О. Найпильніша потреба // Учительське слово. 1925. С. 5–6.
8. Ступарик Б. М., Моцюк В. Д. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939). Коломия, 1995. 9. Учительське Слово. 1924. 10. Франко І. Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва // Педагогічні статті і висловлювання. К., 1960. 11. Чечнев Б. А. «Мера знання», или уровни трансляции культуры // Популяризація науки в Україні: історія і сучасність / Під. ред. А. В. Москаленка, О. Ф. Коновця. К., 1992.